

Русин Русинов

ГРАФИКА И ПРАВОПИС НА БЕРОНОВИЯ “РИБЕН БУКВАР”

(По случай 170 години от отпечатването му)

В “Буквар с различни поучения за българските училища” (1824) Петър Берон не само обоснова нуждата от въвеждане на светско образование у нас, подобно на другите страни, но и доказва, че то може да се развива единствено върху основата на книжовен език, основаващ се на говоримата народна реч. Той ясно съзнава, че черковнославянският език, по който децата в килийното училище са се учили да четат, няма перспектива в светското училище.

Наистина в езика на книгите, отпечатани преди 1824 г., съществува движение към постоянно ограничаване присъствието на елементи от книжовната традиция и даване на все по-широк простор на говоримата народна реч да поеме книжовни функции, но едва в “Рибния буквар”, както става известен “Буквар с различни поучения”, говоримата народна реч се проявява толкова последователно и в такъв чист вид. П. Берон издигна говоримата народна реч, обогатена и нормативно урегулирана в някои отношения под влияние на книжовната традиция (средновековна българска, дамаскинарска и черковнославянска), до равнището да изпълнява функциите на книжовен език. Букварът на Берон е първата възрожденска книга, чийто език по граматичните (морфологични и синтактични) особености и по звуковата си система е напълно съвременен (някои черковнославянски форми като “муж”, “сон”, “перво” и др., срещащи се в него, не накърняват съвременния характер на езика му).

Но съвременната по характера си книжовна реч на Берон е предадена чрез графическите средства на кирилското писмо, достигнало до него посредством черковнославянската и дамаскинската книжнина. “Оказва се — пише Любомир Андрейчин, — че по-лесно е да се разкъсат веригите на чисто езиковите условности, отколкото веригите на графическите, писмените условности¹”. Очевидно Петър Берон е съзнавал относителната автономност на графиката по отношение на книжовния език и това му е позволило да използва графическа сис-

тема, която идва още от средновековието и се свързва с името на Константин-Кирил Философ. По тоя начин се осъществяват приемственост и единство в книжовноезиковото ни развитие, без да се накърнява съвременният характер на книжовната реч.

През 1823—1825 г. в Брашов пребивават неколцина българи (П.Берон, Ан. Стоянов Котлянин, по-късно известен като Кипиловски, В. Ненович, Ив. Селимински и др.), които жадували за въвеждане на нова образователна система у нас и за отпечатване на книги “на наш език, както хоротувами”². Набелязан е и план за издателска дейност, в който наред с други книги се предвиждат “Граматика българска” и “Лексикон малкий на 4 язици: болгарски, гречески, влашки и росийски”. “Буквар с различни поучения” е първата книга от този план, тъй като без нов по характер и по съдържание буквар не може да се пристъпи към въвеждане на съвременна образователна система. На всички тях е било ясно, че обучението в светските училища ще се извършва на говорим народен език. Споровете между българските книжовници от Брашов не са върху характера на книжовния език, тъй като по този въпрос те са единни, а по отношение на графиката и нейното приспособяване към звуковата система на съвременната българска говорима реч³.

Престижът на кирилското писмо е бил изключително висок не само защото се е свързвало с името на Константин-Кирил Философ, но и защото то е единствената писменост, прилагана у нас през вековете. Освен това чрез черковнославянската книжнина, която включва печатани в Русия богослужбни книги, широко разпространявани и по нашите земи, кирилската писменост е получила стабилен вид, а основаващият се върху нея правопис е бил нормативно уреден. Има и нещо друго: учителите са познавали като единствена азбука кирилската и замяната ѝ с друга, напр. с гражданската кирилица, използвана в Русия, би затруднила извънредно много дейността им.

Отпечатването на “Буквар с различни поучения” със средствата на кирилското писмо открива пътя за по-естествен и лесен преход от кирийното към светското образование. По същите причини дори Ан. Стоянов Котлянин, който публично споделя убеждението си за предимствата на гражданската кирилица, не се решава да отпечата книгата си “Свещенное цветообрание” (1825) с тази графическа система, а запазва кирилското писмо. Може да се допусне, че гледището на Кипиловски се е споделяло и от други, в това число и от Петър Берон, но се е приемало, че тази замяна може да стане на един по-късен етап от развитие на светското образование у нас.

В “Буквар с различни поучения” П. Берон предлага азбучна система от 42 букви, т. е. пълния състав на черковнославянската азбука*, като я допълва с буквата ц, заета от сръбската писмена система⁴, за да означаи съгласна [ц], от-

* От състава ѝ е изведена буквата е, която се пише само в началото на думите, напр. елень.

белязвана днес със съчетанието дж, напр.: *џобъ* [джоб], *џегерь* [джегер], *кованџи-атъ* [кованджият] и др. Още А. Т.-Балан посочва, че 11 от буквите са излишни, като някои от тях се използват рядко⁵. Характеристика на буквената система, приложена в “Буквар с различни поучения”, прави Ст. Стойков в “Бележки” към фототипното издание на буквара от 1864 г.⁶, но се налага някои положения тук да бъдат повторени. Рядко, само в чужди думи, се употребяват:

1. Буква **V**, която след съгласен звук означава гласна [и] (напр.: *Діонвсъ* [Дионис], *Полвклитъ* [Поликлит] и др.), а след гласен звук — съгласна [в] (напр.: *Евврѡпа* [Европа], *Евклѣдъ* [Евклид], *Павелъ* [Павел] и др.). На едно място вместо **V** се употребява буквата **в** — *Европски-тѣ*.

2. Буква **Ѳ**, **ѳ** означава съгласен звук [т], напр.: *Ѳемѣстоклъ* [Темистокл], *Ѳива* [Тива], *Ѳалисъ* [Талис], *Адина* [Атина], *арѣметка* [аритметика] и др.

3. Буква **Ѷ** се използва за означаване на съчетание [кс], напр.: *АлелеѶандръ* [Александр], *ѶерѶъ* [Ксеркс], *леѶѶкон* [лексикон] и др.

4. Буква **Ѳ** се използва за означаване на съчетание [пс], напр.: *ЛамѲакъ* [Лампсак], *апокалиѲисъ* [апокалипсис] и др.

При характеризиране на графичната система в “Буквар с различни поучения” следва да бъдат посочени и още някои положения:

1. Буквите **ъ** и **ь** нямат звукова стойност, а се пишат по традиция. Буквата **ъ** се пише в края на дума, която завършва на твърд съгласен звук, а буква **ь** в края на дума, завършваща на мек (от историческо гледище) съгласен звук, напр.: *ножъ*, *гласъ*, *плодъ*, *дворъ*, *царъ*, *конь*, *солъ* и др. Вътре в думите **ь** се пише за означаване на мек съгласен звук, но и това е повече по традиция, а не е отражение на жив изговор, напр.: *польза*, *колькото* и др.

2. Буквата **ѡ** (малък юс) се употребява за означаване на гласен звук [а] и предходна мека съгласна, напр.: *месѡцъ*, *полѡна*, *кнѡзъ*, *семѡ*, *свѡтъ* и др.

3. Буквата **ѣ** се употребява за означаване на съчетанието [ѣа], т. е. йотация на [а], напр.: *ѣйца*, *ѣде*, *ѣдъ*, *ѣстѣ* и др.

4. Буквите **ы** и **і** означават един и същ гласен звук — [и], напр.: *рыба*, *работници*, *главы*, *біѡ*, *Италіѡ*, *тітлы* и др.

5. Съчетанието **оу** и буквата **ѳ** имат еднаква звукова стойност, означават гласен звук [у], напр.: *оуши*, *оуста*, *оупашка*, *оурокъ*, *мѳха*, *дѳпка*, *минѳваше* и др.

6. Буквите **о** и **ѡ** означават гласен звук [о], напр.: *море*, *лопата*, *волъ*, *Сѡлнѳъ*, *многѡ*, *близѡ* и др.

7. Буквата **ѧ** означава освен гласен звук [а] още и гласен звук [ъ] без ударение, напр.: *баба*, *магаре*, *лопата*, *глава*, *званче*, *валк-атъ*, *рака-та* и др.

Но книжовниците от брашовското средище имат съзнанието, че черковнославянската азбука (кирилското писмо) не е способна да предаде напълно звуковите особености на говоримата българска реч, тъй като в нея няма писмен белег (буква) за означаване на специфичния гласен звук [ъ] под ударение.

Показвайки точен филологически усет, П. Берон приема, че трябва да се изходи от буквите а и ъ, които чрез допълнителен (диакритичен) знак дъгичка (̣) могат да означат вокала [ъ] в различни позиции. С дъгичка над буквата а се означава вокал [ъ] под ударение след твърд съгласен звук, напр.: *г̣а̀ска, к̣а̀ща, з̣а̀би, к̣а̀съ, в̣а̀дица, чет̣а̀тъ* и др. А с дъгичка над ъ се означава вокал [ъ] под ударение след мек съгласен звук, напр.: *да по̀сол̣ѣ, сп̣а̀тъ* и др. В науката се приемаше, че този начин за отбелязване на вокал [ъ] под ударение е приет под влияние на румънската азбука, но напоследък Максим Сл. Младенов установи, че Берон по самостоятелен път е достигнал до него⁷.

В черковнославянската азбука ятовата буква (ѣ) означава гласен звук [е], а в Беровия буквар ятовата буква се пише за означаване на ятов преглас според изговора в североизточните говори, напр.: *цвѣ̣тъ, цвѣ̣тове, бѣ̣лъ, бѣ̣ла, бѣ̣лы, вѣ̣кра, вѣ̣кренъ* и др. Буква ѣ се пише още: а) в края на наречия, напр.: *добрѣ̣, оутрѣ̣, горѣ̣* и др.; б) в глаголни форми за 2 и 3 л. ед. число на минало свършено време, напр.: *засмѣ̣, видѣ̣, оустарѣ̣, затластѣ̣* и др.; в) в членната морфема за мн. число при съществителни от мъжки и от женски род и при прилагателните от трите рода, напр.: *волове-тѣ̣, жени-тѣ̣, книги-тѣ̣, добры-тѣ̣, желты-тѣ̣, високи-тѣ̣* и др.

Прегледът на графическите особености в буквара на Петър Берон убедително доказва, че той успешно прилага старата кирилска писменост за означаване на специфичните особености на живата българска реч от североизточен тип. И това е изключително голям успех за времето.

Правописната система, приложена от Берон в буквара, се основава преди всичко на книжовната традиция. Това проличава най-вече в стремежа му да не отразява редуцията на неударените широки гласни, напр.: *вода, чере́ша, пиле, желе́зо, пче́ла* и т. н. Отклоненията от принципа, доколкото се срещат, се дължат на недостатъчно познаване на морфемния състав на някои думи. Друга важна правописна особеност в Беровия “Рибен буквар” е, че съществителните имена от женски род ед. число, завършващи на ударена гласна [а], се пишат с а, въпреки че в източните говори те се изговарят с [ъ], напр.: *вода, жена*, а не “водъ”, “женъ”. Въпреки че не е последователен напълно, Берон съзнава диалектния характер на прегласа а : е след шушкава съгласна и не го отразява писмено, напр.: *чаша — чаши*, а не “чеши”. Но не е осъзнал, че същото правило се отнася и за думите с етимологично я — у него от *пола̀на* формата за множествено число е *полены*, а не *пола̀ны*, както би трябвало да бъде.

У Берон членът се пише последователно не отделно, а с чертица след думата, напр.: *гарб-а̀тъ, рог-а̀тъ, жена-та, море-то, пчелы-тѣ̣, жени-тѣ̣, сметь-та, пчеларь-атѣ̣, рой-атѣ̣* и т. н. “Буквар с различни поучения” е първата възрожденска книга, в която имената последователно се членуват. Но заслугата на тази творба е и в това, че членът се осъзнава като част от думата, а това вече е стъпка към слятото му писане, което се възприема по-късно.

В думи от чужд произход П. Берон запазва писането на двойни букви, напр.: *грамматика, кафе* и др.

Графиката и правописът, приложени в “Буквар с различни поучения”, бележат нов етап в употребата на кирилското писмо за нуждите на изграждащия се национален български книжовен език. Тази практика несъмнено е улеснила замяната на старата кирилска (и черковнославянска) азбука с гражданската кирилица, замяна, извършена през втората четвърт на XIX в.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Л. Андрейчин. Из историята на нашето езиково строителство. С., 1977, с.185.
- ² Буквар с различни поучения, собрани от Петра Х. Беровича за българските ученици. Фототипно издание. Стъпки за печат Ст. Стойков. С., 1964, с.142.
- ³ Р. Русинов. Брашов в културното развитие на българите през Възраждането. — В: Българо-румънски литературни взаимоотношения през XIX век. С., 1980, с. 231—242.
- ⁴ Ст. Стойков. “Бележки” към: Буквар с различни поучения, с. 146.
- ⁵ А. Теодоров-Балан. Сенки. Книжовно-исторически чъртици. II. Доктор Петър Берон. — Български преглед, I, 1894, № 7, с. 60—62.
- ⁶ Ст. Стойков. Цит. бележки, с. 145—148.
- ⁷ М. Сл. Младенов. Необходимо уточнение: буквите *ѣ* и *ѡ* у Петър Берон. — Език и литература, XLVI, 1991, № 6, с. 90—92.